

zárt formákba szorítani. Ady a lazább formát kedveli, ami nem jelenti, hogy teljesen elveti a verstan szabályait, de szinte minden esetben a forma feloldódik a líra izzásában, mégpedig olyképpen, hogy észrevétlen marad, nem önmagáért, hanem a vers tartalmi, gondolati jegyeinek kifejezéséért létezik. A formában egyszerre érezzük az őserőt, azt, hogy a költő eszközei nem a kiterveltség, a csináltság kézi másai, papírra rótt jelei, hanem a belülről jövő láva veti őket a versbe, de érezzük a megoldásokban biztos érzékkel válogatni is tudó költőt. Ugyanakkor, nem egy esetben a vitathatatlan és tévedés nélkül felismerhető egyéni zamatok hátterében a modorosság és a pátosz sem tagadható le. A vers rossz szellemeit azonban legyőzi az érzelmek és az eszközök forrongása. A *Ki látott engem?* szenvedéseinek — és olykor szenvedéseinek — barométere a költői eszközök tára, tegyük hozzá, sajátosan adys tára.

TÚL A KÖLTŐI TAPASZTALATON

B Á N Y A I J Á N O S

Ady Endre: *A halottak élén*. Pallas, Budapest, 1918

De ki kérdez, választ várjon,
Ha nem is kell már a válasz.
(Ady Endre: *Elfáraszt a várás*)

Most látható csak pontosan, *A halottak élén* költészeti tapasztalatot és történelemismeretet összefoglaló egységének, teljességének megvilágító fényében, hogy Ady Endre minden verse *kettős kérdés*. A történelmet, a társadalmat, a természetet a költészettel mindig egyszerre, egyidőben kérdezi. És választ kap „Ha nem is kell már a válasz.” A kettős kérdés mindig megújulásra készető, belső motorja ennek a költészetnek. A költő nem nézhet szembe a jelen, a múlt, a jövő világával, ha nem néz szembe a költészettel, nem radikalizálhatja a történelmet, ha nem radikalizálja a költészetet is egyúttal. Nincs a költészetnek társadalmi relevanciája a versnek a költészet kitaposott útjairól való letérése nélkül. Se nem vizsgálha-

tó, hogy mi volt előbb, a vers társadalmi meghatározottsága, vagy a vers ön-alakítása. A műalkotásként nem teljes versben a társadalmi kérdések is némák maradnak. Éppen ezért mutathatja *A halottak élén* egyszerre, elválaszthatatlanul egyidőben Ady Endre költészetének a valóságos történelmi erővel való együttjárását és a költészet döntő kérdéseinek mindig újbóli megfogalmazását. Mert amikor Ady Endre a véres háborút, a holtak világát, a létnek a maga jelenében való szorongatottságát és bizonytalanságát mutatja meg a teljes emberi megélt és átéltség intenzitásával, akkor éppoly intenzitással teszi fel a vers kérdését is, akkor éppoly teljességgel építi ki önmagában teljes, semmi „külsőre” vissza nem vezethető és le nem fordítható, öntörvényein kívül mással nem értelmezhető költői világát. Csakhogy e minden jelentős költői világképet meghatározó elven túlmenően Ady Endre nemcsak kérdez, hanem választ is kap. Válaszaival lépi túl a kettős kérdezés elvileg megvont határait. Válaszaiban nemcsak kortünetek, nemcsak időhöz kötött felismerések nyernek pontos megfogalmazást, hanem a vers lehetőségei és esélyei is.

Éppen ezért *A halottak élén* kötet ismertetését aligha lehet mással kezdeni, mint a költői szituáció aránylag pontos megfogalmazásával. A költői megszólalás helye és ideje minden eddigi kötetét definiálta, sokszor a kelletténél is kirívóbban és közvetlenebbül. Ebben a kötetben a megszólalás helyzetei közvetettebb megfogalmazást nyertek, a vers távolabbra került az élmény meghatározó forrásától. Más szóval az élményforrások (a történelmi és társadalmi felismerések) is a vers világában kerültek, nem a valósághoz, hanem a költészethez való rögződés szerepében. Az Élet nem vált ezzel Ady Endre számára „esztétikai problémává”, csak egyszerűen az Élet is kilépett a mindennapok szorítójából, és a költészet szerves része lett. *A Halottak élén* kötet költői szituációi tehát valóságos költői kérdésként fogalmazhatók meg. Nem újdonság ez a korábbi kötetekhez képest, de egész kötetet meghatározó szerepe és e szerep intenzitása minőségi átalakulásként mutatja fel. Aminek azért van éppen a költői szituáció megfogalmazásának keretében oly nagy jelentősége, mert Ady Endrét korábbi köteteiben a Jövő költőjének ismertük, aki a jövőbe nézve a jövő felől látta (és látta meg) a jelent, de a múltat is, míg *A halottak élén* kötetben nincs ily nagy ingázás az emberi idő határpontjai között, ebben a kötetben az ittlét, a jelen-lét képsorai és összefüggései uralkodnak. Ami azt jelenti, hogy a költészet szerves részeként az Élet a határtalanság jegeit

vette fel. Hogy az egyes versek mögött konkrétan kimutatható tények és adatok rejlenek, az csak az életrajzi kutatók és a filológusok rátermettségét bizonyítja, de nem mond ellent annak, hogy az élet tényei ebben a kötetben a teljes jelenlét viszonylatai között maguk is költészeti problémává váltak. Így *A halottak élén* kötet verseiben a költői szituáció a most-ban, a jelen-ben való teljes itt-lét viszonylatai között alakul ki. Néhány évvel előbb (1913-ban) még azt mondhatta, „Hogy minden vannál mindig jobb a más.” (*A mindegy átka*). Most már csak azt mondhatja, hogy „Úgy fáj a Most és én úgy fájok tőle.” (*Távolról a mostba*) Nincs már meg az „ötven évről nézhetni a Mostba” távlata, nincs meg tehát a remény perspektívája, aminthogy a jelenből ötven évre visszanézni sem lehet, csak a „Kívánczók a tegnapha” (*Nyögök s mind terhemmel*) és a *Tegnapi tegnapi siratása* maradt. Ezért lehet az egész kötetnek központi helye a *Már előre rendeltettem* vers négy sora:

Testem, ez a szent, kényes szerszám
Mint valami ördögös posta
A Most-Idők rémületeit
Előre és magával hozta.

A jövőt mondó és a jövővel hadakozó költő a Most rémületében szólal meg tehát. S ez a rémület nem ismeretlen számára, hiszen megjövendölte, most csak vállalni kell és viselni a terheit. Az ilyen jelen vállalása és (el)viselése határozza meg az itt-létnek mint költői szituációnak a jelentését.

Az itt-lét költői szituációja szoros összefüggésben van mind az elmagányosodás (és elidegenedés), mind pedig a remények felszámolásának e kötetben domináló érzésszintjeivel. Mert itt már minden definitív, rémületet keltően befejezett. Ne feledjük, az utolsó évek versei ezek, már nem a szimbolikus, hanem a valóságos halálra való felkészülés és készség éveiből. Ady Endre individualizmusát a korábbi években (kötetekben) még feloldotta (feloldhatta) a távolbalátásnak és odatartozásnak együtt ható érzése, itt — ebben a határtalan és rémülettel terhes jelen-létben — már nincsenek ilyen kötelékek, itt már: „Fölguyjottam minden hevülésem, / S hideg szemmel is megvizsgáltam magam: / Hítem, harcaim, bús kétkedésim.” (*Mégsem, mégsem, mégsem*) A „hideg szemmel” való önvizsgálat csak ebben a véges és definitív szituációban lehetséges. Amikor a szenvedés is kevés már, a halálnál is több kell:

Mikor az átkok átka zúg,
 Milyen hazug
 A szenvedés:
 S a szenvedés milyen kevés.

(*A szenvedésnél többet*)

S ennek az önvizsgálatnak, a definitív megdermedtségre való ráismerésnek mincsenek, nem is lehetnek megnyugtató eredményei, legfeljebb az átkos mindegy érzése. A már idézett, 1913-ból való *A Mindegy átka* még felszólítás a „reménytelen Mindegy” érzése és hatalma ellen, viszont az 1917-ben készült *E nagy tivornyán* már az eluralkodott mindegy verse: „Szakadnak a vásznak, szakadnak. / Eljött az álmodt minden-mindegy”. Az én magára maradt a sokaságban, a régi nagy hitek mind kihűltek, a lángok mindent felégettek, csak a lét remeg az itt-ben: „Minden amiben hittünk, / Oda-van, oda-van, oda-van.” (*Dal a boldogtalanságról*) Így lesz a végső számadás és a definitív „határtalanság” helyzetében az én a „legnagyobb nagy-hatalom”. (*Bóbiskolván lehajtott kardomon*). De már nem a korábról ismert mindenség-én ez a nagyhatalom; nem a korábban látott és egész világgá fejlesztett személyiség, hanem a befejezett, a lehajtott, harcra már alkalmatlan fegyveren megpihenő.

A veszélyeztetettségnek ez az egész világot megragadó helyzete azonban nem, legalábbis nem elsődlegesen egzisztenciális eredetű. Hanem határozottan történelmi. Mert az itt-et mint realitást nem a világba való kivetettség, hanem a világgal való együttélés határozza meg. Ezért nem visszhangtalan és elvonatkoztatott, a halálnál is többet, szenvedtetőbbet kívánó az én-kiáltása, hanem a történelem valóságos építményei közül feltörő kiáltás, mely nem számít már visszhangra, de visszhangoznia kell, mert ugyanazt mondja, amit minden rémület és rettenet.

S ebben az élethelyzetben leli meg Ady Endre az új „csapatot”, az új élethelyzetnek, a definitív befejezettségnek a csapatát:

Most a Mezőn mindenki veszt
 S vér-felhők futnak szabadon
 S hű csapatomat most leltem meg.
 Most leltem meg a csapatom,
 Az Életből kikényszerültet.

(*A halottak élén*)

Az itt-lét ilyen helyzetében, „az igazi haloványok táborában” vezérekedik, s ebben a táborban, ennek az új csapatnak az élén a véges és már fel nem oldható döbbenet az uralkodó élmény, a mindenén áthatoló és mindent megdermesztő rálátás. Az a pillanat, amikor az elme megáll, mozdulatlan lesz, s ebből a mozdulatlanságból se a rosszabb, se a jobb felé már nem vezet út: „Ha valaha még megállott, / Soha így még meg nem állott / Ember-elme” (*Csak rosszabb volnék*). Ez a vezérekedés már se nem jó, se nem rossz; az itt-létnek már nincsenek erkölcsi normái:

Egész világ szóttje kibomlott,
S én egy nyomorék fonál hurkán
Még mindig csak bénán zsibongok?
Mit törődjünk elmúltak voltján?
Terítve a Föld, lakni tessék:
Éljünk dölgig e nagy tivornyán.
(*E nagy tivornyán*)

A *halottak élén* ikötet költői szituációit egyrésztől a már nem definiálható határtalan és másrésztől a semmivel („minden-mindegy” és „mindent-szabad”) azonos mozdulatlanság, megdermedtség határozza meg, ezért mondható a kötet alapkérdésének a *Véresre zúzott homlokkal* című vers első három sora:

A Mában élni a Jövőért,
Az Újnak tenni hitet:
Valamikor csináltam én ezt?

A Ma, a Jövő, az Új már megfoghatatlan emlék, csak a Most és a Van maradt meg, a tegnaptalan és a holnaptalan itt- és jelen-lét. Ezek az időtávtaloktól megfosztott emlékek, megkérdozettségük filozófiai és egzisztenciális szintjén, a „mozdulatlan jelenlét” vershelyezeteit alakítják ki. Ennek a mozdulatlan jelenlétnek egyik pontosan körülírható költői témája ebben a kötetben a Tegnapszim-bólum. A tegnap itt nem az elmúlt évek felemlegetése, nem is a múltba süllyedt történelmi példa felfedezése és semmiképpen sem a „régis szép idők” visszaalmodása, hanem a határtalan jelen-létnek a múltba való visszavetítése, abba a múltba, amelyből még, ha negatívan, akkor is, jövedülni lehetett. Az hogy „Én, jaj, a régiekkel tartok.” (*Véresre zúzott homlokkal*) és a *Tegnapi tegnap sírástásá-*

nak zárószövege: „Oh, hóhér Idő, / Oh, tegnapi-tegnap igéje, / Megrontással megszépült varázs.” — nem mond ellent ennek. Mert Ady Endre költészetében nincs helye a jelent betöltő tegnapi-illúzióknak. Semmiféle illúzióknak sincs helye. A tegnapra tartó költői én és a tegnap mint varázs az itt-lét reménytelenségét húzza alá. Nem azt, hogy a múlt szép volt, hogy a múlt még otthont nyújthat, hanem azt, hogy „minden Leendő összeomlott.” (*Véresre zúzott homlokkal*) A „régiekkel tartok” pedig a „halaványok táborának” másik neve csupán. Ily módon a Tegnap, bár *A halottak élén* legteljesebb formában kifejtett szimbóluma, jelentésudvarával elszakad a kifejező képek láncolatától, és lényegében önmaga cáfolata lesz, a határtalan és mozdulatlan jelenlét önmagát megsemmisítő ellenpontja. Ezzel párhuzamosan a Tegnap ellenpontozásosan kifejtett szimbóluma a kötet leggazdagabban kialakított motívumláncolatával, a babona-motívumokkal érintkezik. A babona természetéhez tartozik, hogy a múlt felé nyit utat, a múlt világának és világrendjének megértéséhez járul hozzá. A Tegnap szimbólum útján a mozdulatlan és rémült jelenlét a babonák költői rendszerével teljesedik ki, szilárd és meggyőző költői világképet alkotva.

Ennek a költői szituációnak, a mozdulatlan jelenlétnek, a rémületek, a lét veszélyeztetettségének, az *itt*-nek történelmi realitásszintjét említettük már. A költői megformáltság, az alakítotttság is ugyanebből a nézőpontból figyelhető meg. Elsősorban a szimbólumnak a korábbihoz képest újszerű funkciója szerint. A korábbi kötetek szimbólumvilága a rejtett összefüggésekben, az egymással csak a versben érintkező valóság- és jelentésszintek rendszerré alakuló kapcsolásában érvényesült, s mindenekelőtt a meglepetéskeltés hatás eszközeivel működött. Egy teljes költői világkép alakult ki így. És stabilizálódott is olyképpen, hogy mind történelmi, mind társadalmi, mind pedig egzisztenciális relevanciája a konkrétumokig dokumentálható. A dokumentálhatóság, persze, *A halottak élén* kötetnek is fontos meghatározója. Mind az életrajz, mind a történelmi és társadalmi helyzet irányából felismerhetők a konkrét érintkezések a költői világkép és a valóság között. Rámutattunk már, hogy az Élet tényei hogyan alakulnak át irodalmi tényekké ebben a kötetben. Most egy lépéssel tovább kell mennünk és arra figyelmeztetni, hogy ennek az átalakulásnak milyen alapvető költői eszköztára ismerhető fel *A halottak élén* kötetben. Ugyanis ezek az érintkezések itt háttérbe szorúlnak, és csak a legritkább esetben nyújtanak fogódzót a versek világának megértéséhez. Háttérbe szo-

ulásukat pedig a mozdulatlanság, a rémület, a határtalanság költői szituációja értelmezi. Mert ebből a költői helyzetből már nem a szimbolikus világkép további stabilizálódása felé vezet út, hanem éppen ellenkezőleg, a szimbólumnak mint biztonságos versszervező erőtérnek a feltörés felé. A szimbólum robbantása jellemzi tehát a kötet versépítkezését, nem a szimbólum továbbfejlesztése. S ez egyformán megfigyelhető a korábbi kötetekből ismert szimbólumoknak itt lejátszódó széthullásán és a kötet kiteljesített szimbólumának, a Tegnapnak itt már értelmezett jelentésén és funkcióján. A szimbolikus versformálás esetenként még uralja a költemények struktúráját, különösen a bibliai ihletésűekét, a korábbi versekhez szorosan kötődő kuruc-verseket, valamint az Ember az embertelenségben ciklus verseinek egy részét. A csodák, az eltévedt lovas, *A Réznek hangja* még a korábbi versek rendszerében alakul ki mint szimbólum és szerveződik jelképes jelentésrendszerré. De ezzel párhuzamosan, és — úgy látszik — jóval nagyobb erővel ott munkál már a felbontás, a robbantás, a széttörés tendenciája. Ha „minden Leendő összeomlott”, ha

Minden Külön össze-zsibolygott
S mégis mindének szétszakadtak

(*A Réznek hangja*)

ha az „Egész világ szóttje kibomlott”, akkor ebben a léthelyzetben a szimbólum mint versszervező sem maradhat a régi. Mégpedig a kötet egészében domináló kettős kérdés funkciója miatt nem maradhat a régi. A világéggéssel és az én felégetésével párhuzamosan a szimbólum is darabokra törik, ahogyan azt már jóval korábban a *Kocsi-út az éjszakában* is jelezte: „Minden Egész eltörött”.

Persze, a feltöredezett szimbólum nem veszélyezteti a verset mint egész világot. Csak a versnek egy korábbi változatát. Az Ady-vers ugyanis az új költői szituációban kialakította új formáját is, mely éppen annyira stabil és biztonságos, amilyen a régiek szimbolikus formáltsága volt.

Ha a szimbólum valóban két jelentésszint — a szó szerinti, képi és az elvont, metafizikai jelentés — oppozíciója, akkor a széttöredezés éppen az oppozíciós viszony feszültségének csökkentésére vonatkoztatható elsősorban. A szimbólum képi (anyagi, tárgyi) szintje teljes egészében a mozdulatlan jelenlét világának közvetlen leírása *A halottak élén* szimbólumaiban. Minthogy azonban ez a költői

situáció, éppen azért, mert az Élet tényei is átminősülnek a kötet verseiben, önmagában már elvult, a „Most-Idők rémültei”, a megállott elme helyzeteiben pedig metafizikai is, aligha alakulhat ki erős feszültség a két szint között, hiszen a két jelentésszint szinte az azonosulásig közel került egymáshoz. Ami azt jelenti, hogy a szimbólum robbantását *A halottak élén* kötetben nem a két jelentésszint egymástól független darabokra hullásában kell keresni, hanem a két jelentésszint egymáshoz való közeledésében.

Az itt-lét mint költői situáció és a szimbólum ilyenformájú átalakulása és széttöredezése pontosan kijelölhető a kötet két szélső pontjának példáján. Egyik oldalon az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*, a másik oldalon pedig *A Kalota partján* című versekben. Az első az elkövetkező nagy világégésnek, a rémületig, a döbbenetig, a megdermedt mozdulatlanságig vezető felismeréssornak a nyitánya, a második pedig a még pillanatokra megszerezhető, de nyugtalansággal fertőzött integritás nagy verse. Látszólag távol állnak egymástól. Számottevő közös vonásuk is van azonban: mindkét vers kiindulópontja a természet, és mindkét versben a természeti kép átalakulása alakítja ki a versszerkezet belső feszültségét. Egyik oldalon a valóságos élmény és az álomképek ördögi forгатaga alakítja ki ezt a feszültséget, másik oldalon pedig a lehetséges megnyugvás és vele szemben a reálisabbnak látszó nyugtalanság szembesülése. Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* természetélménye azonban minőségileg más, mint *A Kalota partján* című versé. Az elsőben nem a természeti kép látványa az elsődleges jelentésformáló tényező, hanem a babonával szövetkező „természeti” megtörténések szoros összefonódottsága a történelemmel, a történelmi idővel. A vers képi rétege oly intenzitással alakul ki, hogy szinte nincs is szükség a történelemre való közvetlen (vagy közvetett) utalásra. A kép oly intenzitású, hogy megszünteti önmagát mint képet, és a metafizikai szint közvetlen kifejezésévé válik; a nyáréjszaka élménye azonos lesz a történelem élményével. Ezen az intenzitáson mit sem változtat, hogy megálmódott természeti képről van szó, és az sem, hogy kiderült, a vers egyes vonatkozásai valóságos megtörténések. Egyszerre valóságos és virtuális, történelmi és természeti, közvetlen és közvetett tehát a vers. Ez a magas hőfokon tartott és mindvégig megőrzött ambivalencia a vers nagy erőssége. Ezzel szemben *A Kalota partján* másként szervezi meg a természeti képet és másként is alakítja át. Itt a látvány dominál, nem a vízió. Figyelmes és pontos kutatók — nagyon hasznosan — leírták, hogy a vers egészében

egy valóságos élmény kifejtése; a versnek minden mozzanata a valóságban is ellenőrizhető. „Igazságát” ez azonban nem erősíti és nem is rontja meg. Látszólag a megtalált harmónia verse, hiszen az én együtt vonul a templomból jövők díszes, színes sorával és együtt van a természettel. De ezen a megnyugtató képen már átdereng a nyugtalanság nyári képe is, a „végeképp megpecsételtetett”, a „végső csapásig” hajszoltság szinte előrejelzi a nyár-éjszaka valóban definitívét és végsőt hozó vízióit.

A két vers intonációja bármennyire is ellentétes, az érintkezési pontok közöttük nyilvánvalóak. Mindkettőben a Mosunak az élménye elsődleges, mindkettőben — előrejelzésként és realizáltan is — megvan már, rejtetten, kéreg alatt a rémület, a megdermedés érzése. S mindkettőben szoros közelségbe kerül egymással a leírt kép és az elvont, csak ezzel az egyetlen képpel közölhető egzisztenciális tartalom.

Régi Ady-verseket felidéző hőse van *A halottak élén* kötetnek, a Halál. De a halál itt már nem szimbólum, bár néhányszor nagybetűvel írja még, hanem megismert beszélőtárs, az itt-lét költői szituációjának realitása. A halál közelsége nem készíteti azonban a költőt számadásra, mert nem a halál előtt ad ő számot költői teljesítményéről, hanem a halál után, mert a halál magnövesztő, ahogyan a *Hulla a búza-földön* megrázóan fanyar „helyzetképe” mondja:

Ott feledték a havas sikon,
Ásatlan sírján sohasem nő
Szekfű, Istan-fa, bazsalikom.

Elitatódik nagy-csendesen
S növendékeit veri rajta át
A győzedelmes búza-szem.

S a nyáron majd pohadtan lapul,
Mint megcsúfolt madár-ijjesztő
Arany-tengerben fővenyek, alul.

Leipró sorsa már távolba zúg
S belőle és fölötte diszlik
Az Élet, a reményes és hazug.

Éppen az, hogy ezt a verset, idézőjelben bár, de helyzetképnek mondhattuk, mutat rá Ady Endre kötetének még egy, korábról szintén jól ismert, de itt egészen kidolgozott vonására. Arra, hogy a látszólag tiszta formák, a látszatra egyszerű képek — mint mondjuk *A Kalota partján* című versben is — gyakran kuszált, súlyos, döbbenetes jelentésűek: a látszatra tiszta és leegyszerűsített versbeszéd összetett, csak közelebbi megfigyelés útján feltárható jelentésnek ad formát. És ez a költői gyakorlat *A halottak élén* verselésének egyik döntő struktúráló elve. Egyfajta diszsonancia alakul így ki, ami egyformán megfigyelhető a *Mesebeli János*, az *En bús ibolya-vetésem* vagy éppenséggel *Az eltévedt lovas* és *A csodák föntjén* című versek felépítésén. Sokan mondták már, s joggal mondták, hogy nincsenek egyszerű versek és „érthetőek” sincsenek. Az imént említett két utóbbi vers nem is tartozik egészében ezek sorába, de az előbbi kettő az idézett *Hulla a búza-földönnel*, az *Adjon az isten*, az *Őrizem a szemed* címűekkel együtt mégis bizonyos fokig az egyszerűség jegyeit viseli magán. De egyszerűségük mögött a költői eszközök sokasága, a jelentés több irányú kifejezettsége rejtőzködik. Az egészében idézett versben például a megrázó képpel szemben a verszáró sor ironizáló jelzős kapcsolata mutat rá az egyszerűség mögé rejtett összetettségre, de egyúttal a vers felépítésének szándékolt diszsonanciájára is, amit egészen határozott formában közöl a vers jelentése és a sorvégek oly tisztára metszett hangegyezéseinek súrlódása. Az ilyen ellenpontozásos versszerkesztés útján válik a halál is a mozdulatlan itt-létben egyenrangú beszélgetőtárrá. A versek felépítésének diszsonanciája azonban egész határozottan a versek ritmikai kettősségében, a ritmus szimultaneitásában is megmutatkozik. Mert mi más volna, ha nem szándékos ellenpontozás a hangsúlyos és az időméntékes verselés ritmusképeinek egymásra vetítése. A kötet minden szintjén adva van tehát ez a szembesítő, oppozíciókat képező versstruktúráló és alakító elv.

Ady Endre *A halottak élén* kötete újra kérdések sora elé állítja a kritikust, mert első pillantásra összegező, összefoglaló jellegű — a tízes évek elejétől 1918-ig írt verseinek „válogatása” —, és ezen belül a korábbi kötetekhez képest kevesebb benne a felfedezés, a versbeszéd új lehetőségének lármás, lázas, ujjongó felismerése, inkább jellemzi a megnyugvás, a meglelt hang elmélyítése, a korábban már megnagadott valóságképek kiterjesztése és sűrítéssel való gazdagítása, — és mégis, e látható „tisztulás” ellenére is felfedező jellegű, hiszen ebben a kötetben Ady Endre költészete önismeretének

összefoglalásával, tapasztalatainak összegezésével nem a magyar költészetnek egy korábbi, Kassákék fellépte és kibontakozása *előtti* helyzetben stabilizálódik, hanem a költészetnek éppen a kassákék kezdeményezése folytán feltárt új, ez ideig ismeretlen, rejtett, láthatatlan összefüggéseinek és viszonylatainak rendszerében; egy semmiképpen új, de önelvűen megformált költészeti szituációban. *A halottak élén*ben már nem a szecesszióval is gazdagult szimbolizmus útjain futnak a versek, hanem az avantgarde indítványaival érintkezve, találkozással éppen a szimbólum mint alapvető versszerző elv szétbontásának, robbantásának útirányain. Ezt az önmeghatározás visszás fényeiben mindig önfeledten fürdőző avantgarde-költők és -kritikusok sem ismerték fel megfelelő módon. Vagyis, nem látták meg, hogy Ady Endre új versei az avantgarde kritériumai szerint inkább olvashatók, mint — mondjuk — a szecesszió vagy a szimbolizmus nagyrészt mégis már a múltba merült kritériumai szerint. Nem mintha Ady Endre költészete igényelné az ilyenfajta besorolást. Inkább azért kell ezt hangsúlyozni, mert költészete aligha lehet szinkrónban a társadalmi megtörténésekkel és a történelmi erőviszonyokkal — a háború borzalmainak felismerésével, e borzalomnak az emberi létre és életre kivetülő sátáni felhangjaival, a fű alatt erősödő forradalmi hittel, a valóságos nemzet-féltéssel —, ha nincs szinkrónban az irodalmi, a költészeti megtörténésekkel és folyamatokkal, a költői szó új útjaival. Hogy nem a sokszor indiánosdit játszva csatározó ifjú költőktől leste el költészetének új eszközeit — ez is nyilvánvaló, hiszen nem is volt szüksége mások, nálánál fiatalabbak és gyengébbek követésére, megfigyelésére, mert a szimbólum felbontásából következő új hangjának előjelei már korábbi kötetekben is láthatók. És éppen ezért mondható összefoglaló jellegűnek ez a kötet, mert a korábbi tapasztalatok összegezésén túlmenően problematizálja, megkérdőjelezi e tapasztalatokat, mintha csak önmagának teherbírását mérné meg újra. Ebből következik költészetének új helyzete. És ha *A halottak élén*. után visszafelé olvassuk a korábbi köteteket, kiderül, hogy ennek az összefoglaló, de egyúttal felfedező jellegű kötetnek szinte minden meghatározó mozzanata a korábbi versekben, a korábbi kötetekben jelen van már, sokszor nemcsak az előrejelzés, a megsejtés, hanem a valóságos felismerés (és megvalósítás) formájában.